

FRIDO MĚTSK

UWAGI W SPRAWIE GERMANIZACJI NA TERENIE KSIĘSTWA KROŚNIEŃSKIEGO

W dwóch publikacjach o demografii historycznej ziemi krośnieńskiej wykazaliśmy na podstawie źródeł archiwalnych słowiański charakter terenu w XVI w.¹ Równocześnie jednak musieliśmy stwierdzić, że w drugiej połowie XVIII w. mieszkańcy jej używali potocznie prawie wyłącznie języka niemieckiego. Co się tyczy zmiany języka i narodowości, możemy jedynie tyle powiedzieć, że w żadnym wypadku nie łączyły się one ze zmianami ludnościowymi powstającymi w wyniku ruchów migracyjnych. Skłaniamy się zatem do zdania, że gwałtowna germanizacja doprowadziła do wewnętrznego przetworzenia ludności (*Umvolkung*) rodzimej. Jakikolwiek wywody źródłowe w tej sprawie były, jak dotąd, niemożliwe, ponieważ brak było zachowanych względnie dostępnych materiałów źródłowych, zwłaszcza że zgromadzone materiały źródłowe władz i konsystorza w Kostrzynie (władz nadrzędnych dla Krosna) sięgają jedynie do połowy XVIII w.²

Przypadkowe znalezienie materiałów w zbiorach Niemieckiego Archiwum Centralnego w Merseburgu, odnoszących się do lat 1701—1707, umożliwia obecnie, przynajmniej w znacznej mierze, pewne spojrzenie w praktykę germanizacji brandenbursko-pruskiej księstwa krośnieńskiego. Idzie mianowicie o protokoły procesów prowadzonych przed wspomnianym już konsystorzem kostrzyńskim oraz różnego rodzaju

¹ F. Mětsk, *Serbsko-pólska rěčna hranica w 16. a 17. létstotku* (Historiski létopis, III, 1958, 1, s. 3—25); tenże, *Ludność dominium krośnieńskiego w latach 1550—1818. Materiały do dziejów ekonomicznego rozwoju własności feudalnej* (Sobótka, XIV, 1959, nr 3, s. 289—306).

² Oprócz tego archiwalia, które znajdują się w Głównym Archiwum Krajowym w Poczdamie, można wyzyskać jedynie w ograniczonym stopniu, gdyż do tej pory nie odnaleziono obydwu repertoriów zbiorów konsystorza w Kostrzynie, które dawniej przechowywano w Głównym Archiwum w Berlinie. Planuje się nową inwentaryzację zbiorów.

reskrypty, przy pomocy których sam król pruski nadawał określony kierunek powyższym sprawom³. Ponieważ postępowanie to wydaje się nam być z wielu względów typowe, a protokoły nadzwyczaj jasno wyjaśniają sprawę, pozwoliliśmy sobie opublikować je, skracając jedynie w nielicznych miejscach⁴.

1

Berlin, 12 V 1707

Marcin Lehmann⁵ do króla Fryderyka I, k. 1—2.

Demnach der Herr von Gabelenz⁶ wieder alles sehnliche Flehen seiner Untertanen ihnen einen Wittenbergischen Theologum⁷, der ... der Gemeinde ihre wendische Sprache und sie hingegen seine sächsische nicht verstehet, mit Gewalt aufgedrungen hat, ohngeachtet schon 2 klägliche Exempel von Verwahrlosung bei seinem Amtsantritt geschehen. Als bin ich, weil die arme, einfältige wendische Leute nicht klagen können noch dürfen, Gewissens halber und aus Liebe zu meiner Nation gezwungen worden, solches für Gott und Menschen unverantwortliche Beginnen vorzustellen.

2

24 XII 1707

Ze sprawozdania władz i konsystorza w Kostrzynie, do Fryderyka I, k. 4—6.

[Wir haben uns vortragen] lassen⁸, dass es irrig sei, dass der Pfarrer Titius der Gemeinde zu Göhren mit Gewalt obrudieret worden, und obwohl Martin Lehman, welcher eines Bauern Sohn aus Sachsen ist, allerhand Intrigia gebrauchet, die Gemeinde wieder ihre Gerichtsobrigkeit und den Pfarrer aufzuwiegeln, so hätte er dennoch es dahin zu bringen nicht vermocht, dass die Gemeinde bei dem Verhör

³ Rep. 42, nr 57, *Acta betr. Prediger zu Göhren, Grabkow und Dubrow 1707—1708 und Reskripte Friedrichs I. an Regierung und Konsistorium der Neu-mark 1708—1709.*

⁴ Wydawca ujedności ortografię i interpunkcję.

⁵ Młody serbski duchowny wywodzący się z margrabstwa Dolne Łużyce, który zainteresował się probostwem w Gorzynie i stał się przywódcą oraz rzecznikiem parafian.

⁶ Właściciel dóbr rycerskich i patron kościoła.

⁷ Mocą rozporządzenia z r. 1662, odnowionego w r. 1684, zabroniono zatrudniać absolwentów uniwersytetu wittenberskiego na terenie Brandenburgii. W wypadku odstępstwa od tej zasady wymagano egzaminu i specjalnego zezwolenia konsystorza. Obok pożądaných posad przez młodzież miejscową i absolwentów uniwersytetów krajowych istniało ze strony domu panującego, należącego do kościoła reformowanego, zupełnie uzasadnione podejrzenie w stosunku do absolwentów uniwersytetu wittenberskiego, że wychowani w nich luterkańscy ortodoksi będą skłonni do podlegania przeciwko zreformowanemu protestantyzmowi.

⁸ Na podstawie rozkazu króla Fryderyka I z 27 maja, który poruczył konsystorzowi zbadanie sprawy.

erschienen wäre oder bei Ew. königl. Majestät und dero Regierung wider die Klage geführt. Und würde des Inspektoris Pauli zu Krossen Attestatum vom 3. Dez. ... besagen, dass die Gemeinē zu Göhren bei Introduction dieses Pf. Titii expresse befraget worden, ob dieselbe ... der wendischen Sprache halben etwas zu erinnern hatten, und hat dieselbe dawider etwas zu erinnern nicht gewusst. Dass der Pf. Titius zu Wittenberg studieret habe, hat nicht geleugnet werden können, er hat es aber damit entschuldigen wollen, dass er ein Ausländer und in Schlesien geboren⁹ ... Was die Wendische Sprache betrifft, so wäre er derselben zwar so läufig nicht, dass er darin zu predigen sich unterstehen dürfe, er könnte aber das Evangelium in der wendischen Sprache ablesen, die Taufe und Absolution darin verrichten, auch mit dem, so wider Vermuten kein deutsch verstehen möchte, reden, dieselbe unterrichten und curam animarum beobachten...¹⁰

3

Krosno, 3 XII 1707

Sprawozdanie inspektora Michala Paulusa, k. 8.

Nachdem auf E. hochpreisl. Consistorii gnädigen Befehl ... ich Herrn Johann Titium, 20 Jahre gewesenen Pf. zu Leuthen ... öffentlich introducieret, habe ich ... nachgehends aufm Kirchhofe, woselbst ich sowohl die Gerichten als Gemeine von allen Dorfschaften, so sich zur Kirche halten, angederet und befraget, ob wegen des Wendischen was zu erinnern wäre. Alle [haben] mit „Nein“ geantwortet, nur ein Schmied aus Grabkow wollte erinnern, es wäre doch besser, dass ein Pfarrer, der wendisch könnte, vocieret wäre; worauf ich versetzte, dass solle bei der Lehnsherrschaft, die das ius Patronatum habe, durch sie und ihre Herrschaften in der Zeit sollen gesucht worden sein, nun wäre es wohl nicht zu ändern. Zudem fragte ich den Schmied, ob er auch mich verstünde, was ich redete. Auf seine Antwort „Ja“ sagte ich ihm, so könnte er wohl auch von dem Pfarrer in der Kirche verstehen, wenn er auch aufm Kirchhof verstünde.

4

5 XII 1707

Sprawozdanie o rozprawie w Kostrzynie dla króla Fryderyka I, k. 12—22.

Es hat der Beklagte [Heinrich Otto v. Gablenz] ohnlängst in seinem Dorfe Göhren den adcitatum [Titium] zum Prediger angenommen, wogegen die Gemeinde daselbst protestiret, weil er 1. der wendischen Sprache nicht kundig ist ... Nun hat der Beklagte ... contra ... Regium und meinen Edict vom 21. Augusti 1662 gehandelt, indem wider denselben er einen Wittenbergischen Theologum zum Prediger angenommen¹¹. Hiernächst ist cura animarum durch dieses Subjektum sehr übel versehen, indem die Gemeinde miteinander der deutschen Sprache

⁹ Mianowany wbrew woli gminy proboszcz Titius pochodził z Żagania i piastował przedtem probostwo w Lutolu, w dolnołużyckim państwie stanowym Zary.

¹⁰ Znamienne jest opowiedzenie się konsystorza w 100% po stronie germanizujących dworów.

¹¹ Por. przyp. 7.

nicht kundig sein, der Prediger hingegen kann nicht wendisch predigen ... [Beklagte führen an], dass solches von jenem Menschen Martin Lehmann und seiner Denunciation herrühre, welcher eines wendischen Bauern Sohn in Sachsen¹² ist und solches aus unruhigem Gemüte und Hoffnung, etwan selbst zu Pfarr zu kommen ... vorgenommen und an den Schulzen zu Göhren Briefe geschrieben und Uneinigkeit anzurichten gesucht, welches vielmehr strafbar als zu attendieren würdig ist, absonderlich da auch bei diesem Verhör sich niemand von den Untertanen meldet ... Weil der Inspektor zu Krossen berichtet, dass die Leute die deutsche Sprache wohl verstehen, und wenn gleich nur etliche wenige darunter wären, so sind sie doch so gar unerfahren nicht, dass sie gar nichts sollten verstehen. Durch Königliche Rescripte ist befohlen, dass die wendische Sprache, so viel möglich, sollte ausgerottet werden. An vielen Orten in dem Krossenschen sind die wendischen Predigten auch abgeschafft. Es kann der Prediger auch allenfalls mit ihnen reden, wendisch taufen, das Evangelium ihnen wendisch vorlesen, auch wendisch sie abhören ...

(Replik) Es tut nichts zur Sache, dass die Gemeinde selber nicht geklagt hat, weil das Consistorium, wenn dergleichen denunciert wird, ex officio curam animarum besorget. Des Inspektors Attestatum wäre summarisch. Sie können nicht leugnen, dass etliche der deutschen Sprache nicht kundig sind ... Das Rescript wegen der wendischen Sprache ist auch nicht dahin zu extendieren, selbiges kann auch der Erbauung der Seelen keinen Abbruch tun ...

(Duplik) Wo kein Kläger ist, da ist auch kein Richter, dergleichen denunciations sind de genere unternommen und rühren von unruhigen Köpfen. Keiner klagt, Denunciant ist ein Ausländer und machet hier Unruhe ... Leuthen ist noch diese Stunde filiala von Sommerfeld, ob es gleich in Sachsen liegt¹³ ... Adcitus ist auch ein Schlesier aus Sagan, der von dem Edicto nichts hat wissen können. Im Crossnischen sind ganze wendische Gemeinden, denen deutsche Prediger fürgestellt werden ...

5

3 XII 1707

List gminy Grabków i Dąbrowa do króla Fryderyka I, k. 23—24.

Als noch der Prediger des Kirchspiels Göhren verstorben, haben wir unterschiedene Mal an den Herrn Patron ... wehmütig gebeten, uns wieder mit einem solchen Subjekto zu versorgen, der nebenst der deutschen auch der wendischen Sprache mächtig wäre, weil noch viel Leute sind, die kein Wort deutsch verstehen und eben deswegen das Gnadenjahr hindurch zum heil. Abendmahl nicht gehen konnten, darüber eine Person melancholisch worden war. Wir sind aber unter Bedrängung der Schläge von ihm abgewiesen worden. Und [er] hat nach 5 Vierteljahr einen alten Mann und Prediger aus Sachsen¹⁴, welcher

¹² Z margrabstwa Łużyce Dolne, które wówczas związane było unią personalną z elektorem saskim.

¹³ Stosując tę formułę, chciało władztwo gruntowe Gorzyn stwierdzić, że nie ma zamiaru w niczym uchybić „edyktowi wittenberskiemu“. Przez wprowadzenie zależności kościoła lutolskiego od Lubaska, które leży w pow. krośnieńskim, sankcjonowano pracującego od lat w Lutolu Titiusa na równi z będącym tam od dawna „duchownym brandenburskim“.

¹⁴ Mianowicie Titius.

unsere Wendische und wir hingegen seine deutsche Sprache nicht verstehen könnte, vocieret, bald auch darauf, ohne einige Verhör, ob wir ihn annehmen könnten oder nicht, investieren lassen, denen Untertanen grosse Geldstrafe ansagen lassen, wo wir nicht in die Kirche und zum Opfer gehen werden. Und ob wir auch gleich den Prediger um Gottes Willen gebeten, er solle doch solche Sünde auf seine alten Tage nicht über sich nehmen ... so ist er doch bei seinem üblen Vorsatz geblieben ... Und ob er gleich das Evangelium wendisch sich aufschrieben lässt und sich übet, dass er es von der Kanzel ablesen kann, so kann er doch weder wendisch predigen noch mit einem Menschen das allergeringste wendisch sprechen, welches doch hochnötig wäre¹⁵. Und zu mehrer Bezeugung, dass er die wendische Sprache nicht versteht, hat er uns vor einigen Tagen durch Mittelspersonen vortragen lassen, dass er den 3. Sonntag einen wendischen Prediger halten wolle oder auch gar einen Substitutum annehmen, wenn wir nur mit ihm zufrieden sein wollten, was aber gar nicht sein dürfte...

6

27 II 1708

Reskrypt Fryderyka I do władz i konsystorza Nowej Marchii.

Auf Eure wegen des Predigers zu Göhren, Philippi Jacobi Titii ... vorgetragene Relation ... lassen wir es zwar bei der Vocation und geschehenen Introduction, da er wirklich in dem Officio ist, bewenden. Weilen er aber der wendischen Sprache nicht kundig und demenhero die Catechisation nicht füglich halten kann. wie denn dahin eingepfarrten Gemeinden zu Grabkow und Dubrau über die Abschaffung derselben Beschwerde geführt, so habt Ihr dahin zu sehen, dass er bei errügender Vacanz translocieret und also solcher und übrigen Beschwerden abgeholfen werden möge. Gleichergestalt Ihr hinführo über unsere Edicta genauer, als diesmal geschehen, zu halten und keine, so zu Wittenberg studieret, ohne unsere Spezialpermission einschleichen zu lassen.

7

26 VI 1708

Reskrypt Fryderyka I do władz i konsystorza Nowej Marchii.

Es ist die Gemeinde zu Grabko und Dubrau abermalen wider ihren Prediger mit angeschlossener, sehr beweglicher und dem Ansehn nach sehr erheblicher Klagen bei uns ... eingekommen ... Ihr habt ... dahin zu sehen, damit die Translocatio des Predigers fördersamst geschehen und es im widrigen anderwärtiger Veranstaltung nicht bedürfen möge.

¹⁵ Jest nadto rzeczą znamionną, że to Titius w swojej dwudziestoletniej pracy duszpasterskiej w Lutolu, który wówczas zamieszkiwała ludność mówiąca po serbsku, nie uznał za rzecz konieczną nauczyć się języka swych parafian. Stanowisko takie było zgodne zarówno z polityką prowadzoną centralnie w margrabstwie Dolne Łużyce od r. 1668, jak również z przyjętą w państwie stanowym Żary tradycją. Por. F. Mětšk, *Stawoknjejski absolutizm w Mużakowskej a Żarowskej, jeho zakłady a wuskutki* (Hist. lětopis, II, 1956, 1, s. 22—54); tenże, *Ruch ludności a zmiany struktury ludnościowej w dolnołużyckim państwie stanowym Żary w latach 1618—1818* (Sobótka, XII, 1957, s. 487—511).

8

22 IX 1708

Reskrypt Fryderyka I do władz i konsystorza w Kostrzynie

Es besorgen des v. d. Gablenz Untertanen zu Grabkow und Dubrau, dass sie nach geschehener Translocatio ihres Predigers abermalen mit einem der wendischen Sprache unerfahrenem Pastore versehen werden möchten und haben dannenhero Martin Lehmann zu ihrem Seelsorger in Vorschlag gebracht ... Nur erinnern wir uns zuvörderst nicht, dass wegen der Abstellung der wendischen Sprache jemalem ein Edict oder Verordnung ergangen sein sollte, vielmehr gereicht uns zu unserm Ruhm, dass unserm königl. Szepter Leute von fremdem Sprachen unterworfen sind. Ihr habt dannenhero von der Sachen Bewandnis Erkundigung einzuziehen und uns ... Bericht abzustatten, indessen aber dahin zu sehen, dass die Supplikanten mit einem solchen Pastore versehen werden, an dem es der Sprache halber nicht ermangle, die Jugend durch fleissiges Catechisieren im Christentum zu unterrichten, sie ungesäumt zur Gottesfurcht und einem christlichen Leben anzuführen und ihnen Vermahnung, Lehr, Trost und Unterricht, nachdem es eines jeden Zustand erfordert, mitzuteilen.

9

10 VI 1709

Reskrypt Fryderyka I do władz i konsystorza w Kostrzynie

Wir haben Euch nach Anweisung des ... Beschlusses wegen des Predogers zu Göhren, Grabkow und Dubrau, Philippi Jacobi Titii bereits ... anbefohlen, dahin zu sehen, dass derselbe bei ergehender Vacanz translocieret, also den Beschwerden abgeholfen ... werden ... möge. Wir vernehmen aber aus ... von den Dorfschaften Grabkow und Dubrau wider ermelten Prediger bei uns abermalen eingereichten Klagen mit besonderem Missfallen, dass weder solcher noch denen unterm 26. Jun. und 22. Sept. e. a. ergangenen Verordnungen, obwohl in solcher Zeit verschiedene Pfarrstellen in der Neumark sich eröffnet, in schuldigem Gehorsam nachgelebet worden, welche Negligierung und Hintansetzung unseres Befehls uns umsoviel sensibler ist, als wir ohnedem für unverantwortlich halten, dass die Supplikanten wegen einiger Privatabsichten ihrer Gerichtsobrigkeit des Gottesdienstes und höchstnötiger Seelenkur soviele Jahre beraubet und als unvernünftige Creaturen gelassen werden sollen. Allermassen wir auch die Abstellung sotaner Sprache niemalen verordnet, dieselbe vielmehr beibehalten haben wollen ... da auch anitzo alle zu einer nöthigen Unterrichtung im Christentum nötigen Bücher in dieselbe Sprache übersetzt werden¹⁶ ... Welchem nach wir Euch hierdurch bei Vermeidung unserer Ungnaden und schweren Verantwortung anbefehlen, die bereits so lang verordnete Translocatio des Predigers Titii nicht auszusetzen ... und dahin zu sehen, dass die Supplikanten mit einem solchen Pastore versehen werden mögen, dem es ... der Sprache halben nicht ermangle.

¹⁶ W Korjeniu k. Chocieboża wydano drukiem w języku serbskim w r. 1706 Katechizm Lutra, a w r. 1709 Nowy Testament. Katechizm i Testament wydano za zgodą i przy poparciu Fryderyka I.

Reskrypt Fryderyka I do władz i konsystorza w Kostrzynie

Es hat Heinrich Otto v. d. Gablenz sowohl als auch der von ihm nach Göhren vocierte Prediger Titius ... in Vorschlag gebracht, dass zur Abhelfung der ... Beschwerden ihm, dem Prediger, ein sicherer Studiosus Theol. namens Hancke, so der wendischen und deutschen Sprache kundig ist, substituiert werden möchte ... Ob wir nun zwar auf unseren vorigen Verordnungen ... zu bestehen genugsam Ursachen hätten, indem ... an der Conservierung so vieler Seelen, die bereits etliche Jahre gleich unvernünftigen Tieren des Gottesdienstes und christlichen Unterrichts entraten müssen, mehr als an dem Wohlstand des interessierten Predigers gelegen ist, so sind wir dennoch zufrieden, dass, wenn Ihr bei der vorgeschlagenen Substitution des Studiosi Hanckens nichts Erhebliches zu erinnern findet, und die Gemeinde zu Grabkow und Dubrau ratione linguae, vitae et doctrinae gleichfalls nichts wider ihn einzuwenden hat, ihr solche veranlassen möget. Es muss aber die Sache fördersamst zustande gebracht und dieser Vorschlag nicht zu fernem Aufenthalt derselben missbraucht werden.

O ile jest rzeczą obecnie możliwą uogólniać na cały okręg krośnieński zjawiska jednej parafii, w tym wypadku Gorzyna z należącymi do niej wsiami Dąbrową i Grabkowem, jako *pars pro toto*? W tym wypadku 3 punkty wydają się nam rozstrzygające¹⁷:

1. Powołanie na mocy reskryptu książęcego konsystorza w sprawie Ausrotterung der sorbischen (wendischen) Sprache.

2. Stwierdzenie konsystorza, że stosownie do niego zostali an vielen Orten des Krossenschen Kreises die wendische Predigten abgeschafft.

3. Stawianie w obecności parafian Gorzyna przez superintendenta i inspektora diecezji krośnieńskiej zaskakującego psychologicznie pytania, przy nadawanej tradycyjnie inwestyturze, nowemu duchownemu: Ob wegen des Wendischen etwas zu erinnern wäre?

Wydaje się nam, że drugą ważną metodycznie kwestią jest próba datowania zrekapitulowanych w punktach od 1 do 3 poczynań. Akta odnoszące się do Gorzyna, które pochodzą z początku XVIII w., wskazują, że mamy do czynienia z końcową fazą obserwowanej od dłuższego czasu taktyki. W okręgu krośnieńskim osiągnięto już wówczas po największej części cel, którym było usunięcie języka serbskiego jako mowy kościelnej. Z drugiej jednak strony odnośnie do końca XVI w. możemy wykazać źródłowo, że wówczas proces ten nie rozpoczął się jeszcze jako zjawisko typowe i masowe. Kurfirst Jan Jerzy określił w r. 1595, że przy obsadzaniu probostw serbskich w jego posiadłościach będą brani pod uwagę tylko ci Serbowie, którzy są tuziemcami. Nie-

¹⁷ Punkt 1 i 2 z dok. 4 oraz punkt 3 z dok. 3.

mniej i tu już napomknięto o możliwości późniejszej germanizacji parafii, gdy generalny superintendent otrzymał wskazówkę: Wo aber unsere wendische Untertanen die deutsche Sprache genugsam verstehen, seid Ihr dieselbe zur Erbauung der christlichen Kirchen zu handhaben untertänigst pflichtig¹⁸.

W ten sposób ustaliliśmy granice chronologiczne: *ante quem* i *post quem*, a równocześnie wskazaliśmy, że na w. XVII przypada punkt ciężkości poczynań germanizacyjnych władz zwierzchnich w ziemi krośnieńskiej. Późniejsza wypowiedź historyka chociebuskiego K. Ch. Guldego potwierdza to przekonanie. Pisał on w r. 1787, że wielu pastorów „...der wendischen Sprache noch bis Ausgang des vorigen [a więc XVII.] Jhdts. nicht mächtig waren und solche zu erlernen nicht eben Mühe anwendeten“¹⁹. Oczywiście to, co spostrzegł Gulde jako dominujące zjawisko XVII w., mając na względzie Chociebuż²⁰, może być wówczas traktowane w odniesieniu do ziemi krośnieńskiej jako skutecznie zakończony proces.

Zanim przystąpimy do bliższego sprecyzowania periodyzacji w obrębie XVII w., musimy cofnąć się do jednego pozornie odrębnego faktu z opublikowanego powyżej materiału źródłowego, mianowicie do sposobu wmieszania się króla pruskiego do spraw procesowych w Gorzynie. Fryderyk I odcinał się bardzo wyraźnie od wszystkich zarządzeń germanizacyjnych, zaprzeczał wydaniu odpowiedniego edyktu, a przeciwnie, szczylił się z dumą „Beherrschung von Leuten mit fremder Sprache“²¹.

Czy można wierzyć tym zapewnieniom króla? Sądzimy, że tak! Ogólna polityka kulturalna Fryderyka w Nowej Marchii, do której bez wątpienia posiadamy materiały źródłowe z powiatu chociebuskiego, zmierziała niedwuznacznie do zachowania języka serbskiego. Na tego rodzaju stanowisku Fryderyka obok jego poglądów moralno-religijnych zaważyły w poważnej mierze względy natury zewnętrznej i militarnej²². Otóż tego rodzaju polityka mogła jedynie mieć zastosowanie tam, gdzie po uprzednio przeprowadzonych poczynaniach germanizacyjnych słowiański żywioł etniczny pozostał tak trwały, jak to widzi-

¹⁸ Niemieckie Archiwum Centralne w Merseburgu, Rep. 56, nr 28 (1587—1733). Dokument przedrukowany jest w całości w moim przyczynku: *Serbski basnik Handroš Tara jako řečny geograf* (Rozhled, VII, 1957, s. 242—246).

¹⁹ Gulde, *Gesammelte Nachrichten zur Geschichte der Stadt und Herrschaft Cottbus*, Zgorzelec 1786—1787, s. 28—29.

²⁰ Por. mój art. *Die brandenburgisch-preussische Sorbenpolitik im Kreise Cottbus vom 16. Jhd. bis zum Posener Frieden* (w druku).

²¹ Dok. 8 i 9.

²² Por. przyp. 20.

my na podstawie naszych źródeł w dwóch wsiach: Dąbrowie i Grabkowie. Jednak w powiecie krośnieńskim nie było to już wówczas regułą, lecz w przeciwieństwie do powiatu chociebuskiego zjawiskiem wyjątkowym.

Oponentem króla, reprezentującego uporczywie stałą politykę germanizacyjną, okazała się w naszym wypadku, obok niemieckiego kleru, wpływowa rodzima szlachta. Przy takim panującym, który w danym wypadku decydował się podobnie jak Fryderyk I postępować wbrew szlachcie, gwarancje odnośnie do tolerancji narodowościowej zyskiwały mimo to, przynajmniej częściowo, na znaczeniu. Materiały źródłowe nie doprowadzają sprawy do końca. Jednak na podstawie innych materiałów można stwierdzić, że parafianie serbscy z Gorzyna wyszli faktycznie z tej walki jako zwycięzcy, a ów duchowny, mianowicie Marcin Lehmann, który od początku pomagał im zrećnie i wytrwale w ich narodowościowych żądaniach, został miejscowym proboszczem²³.

Powróćmy jednak do chronologii. Ponieważ w r. 1688 osiągnął Fryderyk godność elektorską, to rozporządzenia germanizacyjne władz zwierzchnich pochodzą widocznie z poprzedniego okresu. Przeto dochodzimy przede wszystkim do okresu panowania elektora Fryderyka Wilhelma (1640—1688), którego burżuazyjna historiografia niemiecka gloryfikowała jako „wielkiego elektora“. Materiał źródłowy, który w znacznej ilości zachował się dla powiatu chociebuskiego, wskazuje wyraźnie, że książę ten był w każdym względzie uległym narzędziem szlachty, zwłaszcza gdy szło o ucisk serbskiej ludności wiejskiej²⁴. Nadto tendencje do usunięcia języka serbskiego były tak wyraźne w czasie wojny trzydziestoletniej i w okresie następnym, że historyk serbski Georgius Krügerus Lieberosensis (Jerzy Krygań z Luborazu) stwierdził w 1675: „W naszych czasach mowa serbska jest dla wielu cierniem w oku i przedmiotem nienawiści. Nie można twierdzić, że niedawne usiłowania zmierzały do jej pielęgnowania lub zachowania w kościele i państwie“. Rozważania swoje zamyka Krygań stwierdzeniem, że łatwiej by było warstwom rządzącym usunąć zupełnie mowę serbską na drodze prawnej²⁵.

W czasie panowania elektora Fryderyka Wilhelma polecono Jerzemu Abrahamowi von Grünberg, członkowi krośnieńskiego rycerstwa,

²³ Mětšk, *Rěčna hranica...*, s. 6. Wspomniany tam kandydat na probostwo w Tśěsojce (państwo stanowe Barść—Forst—Brody) pochodził z Gorzyna i był synem tamtejszego kaznodziei M. Lehmana.

²⁴ Por. przyp. 20.

²⁵ *De Serbis, Venedorum natione vulgo dictis die Wenden*, [Wittenbergiae 1675]. Wyjątek z pracy Krygafa, ze wstępem biograficznym, znajduje się w języku dolnołużyckim w pierwszym tomie mojej pracy: *Chrestomatija dolnoserbskego pis-mowstwa*, Berlin 1956, s. 54—58.

właścicielowi Skorzyzna i Czetowic, jako „staroście chociebuskiemu“²⁶ wcielić w życie wiele zarządzeń przeciwko tamtejszym chłopom serbskim. Możemy przyjąć, że tenże Grünberg, który przed r. 1639 pełnił funkcję „zarządcy księstwa krośnieńskiego i sulechowskiego“²⁷, już wówczas nabył odpowiednie kwalifikacje do późniejszej działalności w Chociebużu.

Przy wyzyskaniu także wszystkich przytoczonych pośrednich świadectw dochodzimy do wniosku, że zaostrej odgórnj germanizacji w księstwie krośnieńsko-sulechowskim, i to zarówno odnośnie do ludności serbskiej, jak i polskiej, należy szukać szczególnie w okresie między r. 1631 a 1688. Jedynie nieliczne parafie, które jak Gorzyn przetrwały tę epokę poniekąd nie zmienione etnicznie, mogły jeszcze raz przejściowo wychnąć pod tolerancyjnym panowaniem Fryderyka I. Podczas gdy jego poprzednik nie był zupełnie zainteresowany w rozwoju szkolnictwa wiejskiego²⁸, to edykt w sprawie generalnych wizytacji z 16 IV 1710 nakazywał ustanowienie wizytatorów, „ob in jeglichem Dorfe ein Schulmeister vorhanden, der die Knaben im Katechismus, Schreiben und Lesen unterweise“²⁹.

Następca pierwszego „oświeconego“ króla Prus, Fryderyk Wilhelm I, znany jako „ojciec pruskiego militaryzmu“, który podobnie jak na innych odcinkach również w zakresie polityki narodowościowej postępował zupełnie śladami szlachty i swego dziadka³⁰, usiłował jeszcze dalej prowadzić rozpoczętą budowę szkolnictwa wiejskiego. Jakkolwiek edykt z r. 1717 wprowadził powszechny obowiązek uczęszczania do szkół wszędzie tam, gdzie one istniały, to jednak przy realizacji jego postanowień w powiecie krośnieńskim napotkano poważne trudności, gdyż jeszcze w 10 lat po śmierci tego króla dopiero w $\frac{2}{3}$ ogólnej liczby wsi znajdowały się szkoły³¹. Mimo to doszło do wydania polecenia dla nielicznej ilości istniejących jeszcze szkół nieniemieckich, zmierzającego w tym kierunku „dass durch tüchtige Schulmeister die Jugend nach und nach dergestalt zur deutschen Sprache gewöhnet werde, deshalb

²⁶ Na stanowisku tym pozostawał od r. 1639 do śmierci (1672).

²⁷ Już w r. 1632 był „radcą rządowym w Kostrzynie“. Por. o nim F. Schmidt, *Georg Abraham von Grünberg und seine Zeit für die Herrschaft Cottbus, 1639—1672* [Chociebuż 1910].

²⁸ F. Vollmer, Friedrich Wilhelm I. und die Volksschule [Getynga 1909], s. 7. Szkolnictwo „lag seinem Geschichtskreise fern“.

²⁹ *Ibid.*, s. 11.

³⁰ Por. przyp. 20.

³¹ Vollmer, *op. cit.*, s. 35—36.

solche überall eingeführet, hingegen die wendische mit der Zeit sich ganz und gar verlieren möge“³².

Uwzględniając fakt, że w czasach tych rozporządzeń, w przeciwieństwie do powiatu chociebuskiego, element słowiański w księstwie krośnieńsko-sulechowskim był nad wyraz osłabiony w swoim stanie etnicznym, możemy się liczyć z zanikiem pozostałych resztek nieniemieckiej mowy potocznej w okresie wojen śląskich i wojny siedmioletniej³³. Długi okres tolerancji narodowościowej, od czasu wstąpienia na tron Fryderyka II do pierwszego dziesięciolecia XIX w.³⁴, nie mógł już więcej oddziaływać na ziemię krośnieńską³⁵.

³² Niemieckie Archiwum Centralne w Merseburgu, R. 56, nr 28, k. 179. Zachowane ujęcie skierowane jest do inspekcji chociebuskiej.

³³ Równoległe zjawisko z „wendyckiego powiatu“ państwa stanowego Żary, gdzie odgórna germanizacja przebiegała podobnie, stwierdził A. Berghaus w *Landbuch der Mark Brandenburg und der Niederlausitz in der Mitte des 19. Jhdts.*, I, [1856], s. 198.

³⁴ Por. przyp. 20.

³⁵ W *Nachrichten von den in der Provinz Neumark befindlichen Kirchen und Pfarren von 1775* słowiańskość obydwu diecezji, krośnieńskiej i sulechowskiej, wspomina się słusznie jako jedynie „fakt historyczny“ (Główne Archiwum Krajowe w Poczdamie, Rep. 3, Dom. La Varia Lit. K, nr 1).